

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ РАКУРСИ ТРАКТУВАННЯ ЦІННОСТЕЙ В ПРОЦЕСІ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ.

Сьогодення з його системними змінами в усіх сферах людського життя актуалізує потребу наукового переосмислення змісту та технологій процесу соціалізації людини. В науковій літературі все частіше процес соціалізації пов'язують з ціннісно-сисловою динамікою свідомості, адже особистість конститує взаємоперетин індивідуальних смислів та суспільних вартостей, що маніфестує себе мережею ставлень.

З огляду на це становлення особистості та рівень її розвитку визначається мірою взаємоузгодженості (цілісності) і адекватності суб'єктивної ціннісної ієрархії. Однак неоднозначність теоретичного потрактування особистісних цінностей зміщує аналіз проблеми чинників і механізмів соціалізації у площину з'ясування функціональних особливостей цінностей як її результату.

Якщо дотримуватися загальноприйнятого визначення, що цінності – “це те, що люди цінують” [12], то виходимо на такий її атрибут, як *індивідуальна ціннісність* будь-чого для людини. Однак таке розуміння не охоплює сповна категоріальність цінності, оскільки допускає існування також “антицінності”, “негативної цінності”, створює суперечності у трактуванні дихотомічних зв'язків – цінності-потреби, цінності-мотиви, цінності-смисли, цінності-значення та ін.

Р.Х. Шакуров вважає, що “...не можна називати словом “цінність” те, що позбавлене будь-якої привабливості та корисності. Цінність – це те, що дійсно ціниться”, тому вислів “негативна цінність” не має сенсу [15, с.20].

Цінності як значення. Цінності по відношенню до індивідуальної свідомості займають двояку позицію: з одного боку, вони відображені в ній як значення, що мають для індивіда певний смисл, з іншого, у структуру значень включаються такі компоненти, які характеризують їх як цінності.

В.А. Василенко визнає специфічною ознакою цінності *значущість* [4, с.41-49], а “найближчим за змістом до цього терміну видається слово “*вартість*” у його неекономічному тлумаченні” [9, с.22].

А.Лазарук вважає, що необхідно розмежовувати поняття “значущість” і “значення”. “Значущість мають не лише цінності, а й їх антиподи (війни, злочини, хвороби), що об’єктивно не є цінними для соціуму чи конкретного суб’єкта. Це дає змогу пов’язати цінності лише з позитивними значеннями й обґрунтувати некоректність вживання терміну “антицінність” на позначення об’єктів негативного оцінювання; у цьому випадку доцільно скористатися словами “псевдоцінності”, “нецінності” чи запропонованим А.Масловим терміном “*контрцінності*” [9, с.23].

Цінності як позитивні значення і користь. Р.Х. Шакуров звужує розуміння цінності до “одного з модусів поняття “значення” [15, с.19], що, в свою чергу, “відображає специфіку процесу взаємодії людини з різними “бар’єрами” [15, с.20]. Бар’єри автор визначає як “такі впливи на людину (екзогенні й ендогенні), що обмежують свободу прояву її активності, життєдіяльності, перш за все свободу в задоволенні потреб, прагнень, в реалізації установок” [Там же]. Подолання бар’єру створює на суб’єктивному рівні *позитивне значення*. Таким чином, поняття “значення” відображає міру обмеження чи вільного перебігу життєдіяльності суб’єкта, організму й особистості в цілому. Позитивні цінності – це цінності, блага, а негативні – антицінності, зло. *Цінності виступають як привабливі об’єкти (предмети, їх властивості, стани і т. ін.), що викликають позитивно-емоційне ставлення* [15, с.19-20].

Цінність об’єкта для людини, як вважає Р.Х. Шакуров, може розкриватися через поняття “корисність”. “...корисні ...цінності є для нас цінностями виключно завдяки їх позитивно-емоційному змісту” [15, с.20].

Цінність як усвідомлені смисли. Б.С. Братусь підходить до розуміння сутності цінності через поняття “смысл”. “Коли мова йде про ту чи іншу форму усвідомленості смислу, відрефлексованість найбільш загальних

сміслових утворень, то найбільш слушно... говорити про *цінності* особистості, чи, радше, про *особистісні цінності*, відрізняючи їх від особистісних смислів, які далеко не завжди носять усвідомлений характер ...особистісні цінності – це усвідомлені й прийняті людиною загальні смисли її життя” [3, с.131-132]. Відрізняючи особистісні цінності, вчений тим самим вказує на суб’єктивний характер цінностей загалом.

І.Д. Бех вважає, що особистісні цінності відображають факт включеності суб’єкта у соціальні зв’язки та відношення, а звідси людина є соціокультурною реальністю [2, с.8]. “Особистісні цінності, якщо їх внутрішню природу й будову виводити з процесів смислоутворення, утворюють внутрішній стрижень особистості. Його й можна інтерпретувати як ціннісну етичну орієнтацію” [Там же].

Розділяючи погляди Б.С. Братуся, І.Д. Бех також визначає особистісні цінності як усвідомлені, відрефлексовані найбільш загальні самовартісні смислові утворення [2, с.10].

В.Е. Чудновський пов’язує смисл з усвідомленням свого трансцендентного призначення: смисл – це “ідея, котра містить у собі мету життя людини, присвоєна нею і відіграє роль цінності надзвичайно високого порядку. Настільки високого, що втрата смислу життя може привести до рішення людини покінчити із своїм існуванням на землі” [14, с.15-16].

Цінність як спрямованість і мотив. У вітчизняній психології існує традиція надавати цінностям вирішального значення у розвитку спрямованості особистості і формуванні мотивів її діяльності (О.М. Леонтьєв, З.С. Карпенко, Н.Ю. Вайтоніс та ін). Цінності, будучи суб’єктивними координатами ставлення до світу, з одного боку, і кінцевими орієнтирами (ідеалами), з іншого, спроможні формувати потреби і спонукати до їх здійснення. Якщо погодитися із думкою М.І. Сагатовського про те, що цінності є основою вибору суб’єктом цілей, засобів, регуляторів та умов діяльності [10, с.426; див. 9, с.22], то доходимо висновку про загальну ціннісну детермінованість діяльності: “...мотив має велике емоційно-

тонізуюче значення тільки тоді, коли ґрунтується на внутрішніх цінностях” [15, с.22]. К.О. Абульханова-Славська включає ціннісно-мотиваційні процеси у процес самоздійснення: “Ціннісне ставлення до життя або переживання його цінності проявляється у мотиві встигнути втілити себе у житті, у чомусь непересічному, по-людські цінному, суспільно значущому” [1, с.284].

В результаті дослідження мотивів поведінки і діяльності індивіда, С.Л. Рубінштейн приходить до розуміння системи цінностей як інтегральної якості мотиваційного процесу, вказуючи на два моменти: 1) мотив доцільно розглядати як особистісну властивість (цінність) у її генезі; 2) стійкі й узагальнені мотиви у плані самосвідомості і є відповідними властивостями особистості, які входять до ціннісної системи [див. 2, с.16].

Цінність як ідеал. Цінності як найбільш вивірені суб’єктивні смисли розкриваються для людини у формі ідеалів. „Особистісні цінності, як і цінності соціальні, існують у формі ідеалів, тобто моделей належного, але порівняно з першими, володіють більшою дієвістю, оскільки задають кінцеві орієнтири індивідуальної діяльності, визначають стратегію цілепокладання” [7, с.43].

Д.О. Леонтьєв вважає, що трактування цінності як ідеалу розкриває її можливості як “найвищого критерію для орієнтації у світі та опори для особистісного самовизначення” [9, с.27], оскільки дозволяє розширювати горизонти людського існування, послуговуючись певними “моделями майбутнього”. Звідси Д.О. Леонтьєв робить висновок про необхідність введення терміну “*модель потрібного майбутнього*” чи “*модель належного*” на конкретизацію терміну “*ідеал*” [9, с.32].

Цінність як ціль. Цінності, будучи структурними одиницями та регулятивними компонентами свідомості, задають еталонні орієнтири діяльності та життєздійснення особистості. Так, Є.І. Головаха зазначає: “Плануючи своє майбутнє, намічаючи конкретні події – плани та цілі, людина виходить перш за все з певної ієрархії цінностей, яка представлена у її свідомості. Орієнтуючись у широкому спектрі соціальних цінностей,

індивід обирає ті з них, які найбільш тісно пов'язані з його домінуючими потребами. Предмети цих потреб, будучи усвідомленими особистістю, стають її провідними життєвими цінностями. Вибіркова спрямованість на ці цінності відображається в ієрархії ціннісних орієнтації особистості ...Якщо життєві цілі і плани не реалізуються, наявність ціннісних регуляторів забезпечує стійкість особистості у момент “кризи нереалізованості”. Якщо ж намічені цілі досягнуті і втрачають спонукальну силу, то ціннісні орієнтації стимулюють до формування нових цілей. Цей механізм діє при стійкій структурі ціннісної свідомості людини, коли в неї сформована достатньо чітка ієрархія ціннісних орієнтацій...” [5, с.258-259]. Схожу думку висловлює й І.Д. Бех: “Цілі й наміри духовно зрілої особистості вкорінені в системі індивідуальних цінностей, завдяки чому вони виконують функцію організації її життєдіяльності” [2, с.23].

З іншого боку, П.М. Якобсон описує зворотний процес, в якому свідоме прямування до власних цілей детермінує ціннісну систему: “...система цілей супроводжується усвідомленням своєї місії як особистості, переживанням внутрішнього за своєю природою обов'язку перед самим собою у здійсненні власного покликання. На цій основі будується ієрархія цінностей людини і у відповідності з нею ієрархія цілей і мотивів” [16, с.191].

Цінність як інтенція. У “Філософській енциклопедії” за редакцією В.Ф. Костянтинова знаходимо розуміння суб'єктивних цінностей як нормативних форм орієнтації людини в соціальній і природній реальності. Цінність тут виступає як своєрідний резервуар готових “закодованих” регуляторів та оцінок, що передують безпосередній взаємодії індивіда з об'єктами та розкриттю законів діяльності, дозволяє йому думати і діяти в соціальній дійсності, дотримуючись усталених стереотипів та установок [13].

Беззаперечним фактом є те, що будь-яка нормативна система без індивідуального значення перестає бути такою для людини, з іншого боку, існування цінностей – це дещо більше, ніж нормовідповідність. Так, Л.І. Іванько пише: “Цінності більшою мірою співвідносяться з цілепокладаючими

сторонами людської діяльності, тоді як норми тяжіють переважно до засобів і способів її здійснення. Нормативна система більш жорстко детермінує діяльність, ніж ціннісна, бо, по-перше, норма не має градацій: їй або слідують, або ні. Цінності ж розрізняються за “інтенсивністю”, характеризуються більшою або меншою мірою настійності. По-друге, конкретна система норм засновується на внутрішній монолітності: людина в своїй діяльності слідує їй всеціло і повністю, одномоментно... Що ж стосується системи цінностей, то вона, як правило, будується за принципом ієрархії: людина здатна “жертвувати” одними цінностями заради інших, варіювати порядок їх реалізації. Нарешті, ці механізми виконують, як правило, різну рольову функцію у формуванні особистісно-мотиваційної структури діяльності. Цінності, виступаючи певними цільовими орієнтирами, визначають верхню межу рівня соціальних домагань особистості; норми ж – це той середній “оптимум”, переступивши межі якого особистість ризикує виявитися “під обстрілом” неформальних санкцій” [6, с.150-151]. В цьому контексті З.С. Карпенко зазначає: “Можна стверджувати, що норми – це специфіковані й операціоналізовані до певних умов життєдіяльності цінності, а самі цінності узгоджуються з іманентно властивою людині тенденцією переступати власні межі, що тотожна волі як властивості духовного суб’єкта, особистості” [7, с.43]. Тобто, цінності породжуються інтрасуб’єктивними інтенціями, а не умовами інтерсуб’єктивної взаємодії, як норми.

Р.Х. Шакуров описує *цілі як віддалені цінності*: “Особливо великим смислоутворюючим потенціалом володіють віддалені цінності – цілі. ...набуває смисл все те, що робиться заради цілі ...ціль часто проростає із “знаних” цінностей, представлених у свідомості в раціональній формі ...потім вступають у дію емоційні фактори... вони або збагачують смисл, або “вбивають” його...” [15, с.28]. Отже, трансцендуюча інтенція також здатна оформлюватися в цінності.

Ціннісні орієнтації як форма існування цінностей. Віддзеркалення власне психологічного рівня ціннісної (аксіологічної) проблематики

здійснюється через поняття ціннісних орієнтацій особистості. У “Словнику практичного психолога” за редакцією С.Ю. Головіна ціннісні орієнтації трактуються як соціально-психологічний феномен, що має подвійне значення: 1) як основа ідеологічних, політичних, моральних, естетичних та ін. оцінок суб’єктом дійсності й орієнтації в ній; 2) спосіб диференціювання об’єктів індивідом за їх значущістю [11, с.373]. Становлення ціннісних орієнтацій відбувається в процесі соціалізації, а безпосередній їх прояв спостерігається при формуванні цілей, ідеалів, переконань, інтересів та ін. особистісних новоутворень. Ціннісні орієнтації визначають активність та спрямованість особистості, систему відносин, а також “загальний підхід людини до світу, до себе, надають сенсу особистісним позиціям, поведінці, вчинкам” [9, с.23]. У структурі діяльності вони тісно пов’язані з її пізнавальними та вольовими сторонами. Н.А. Кирилова, у зв’язку з цим, вказує на багаторівневу структуру ціннісних орієнтацій, які представляють у свідомості суб’єкта соціально цінні уявлення. Цінності при цьому утворюють вершину таких орієнтацій, визначаючи ідеали та життєві цілі особистості [8, с.29].

Є.І. Головаха вважає, що саме на ціннісні орієнтації покладена регулятивна функція, оскільки вони “не мають тієї визначеності (однозначності), яка властива сформованим на належному рівні цілям та планам” [5, с.258-259]. “Конкуренція ціннісних орієнтацій породжує, в першу чергу, ситуацію невизначеності життєвого вибору” [5, с.261]. “Ціннісні орієнтації, життєві цілі і плани становлять ядро життєвої перспективи...” [5, с.267]. Звідси, ціннісні орієнтації процесуально і змістовно супроводжують соціалізацію особистості.

Таким чином, в результаті з’ясування різноманітних теоретико-методологічних позицій щодо потрактування поняття “цінність” виявляється його багатющий конструктивний потенціал, що репрезентує багатоваріантні шляхи й аспекти соціалізації особистості.

Література.

1. Абульханова-Славская К.А. Личностная регуляция времени // Психология личности в трудах отечественных психологов / Сост. Куликов Л.В. – СПб: «Питер», 2000. – 480с.
2. Бех І.Д. Виховання особистості: У 2 кн. Кн.1: Особистісно-орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади: Навч.-метод. видання. – К.: Либідь, 2003. – 280с.
3. Братусь Б.С. Смысловая сфера личности // Психология личности в трудах отечественных психологов / Сост. Куликов Л.В. – СПб: «Питер», 2000. – 480с.
4. Василенко В.А. Ценность и ценностные отношения // Проблема ценности в философии. – М.-Л.: Наука, 1966. – С.41-49.
5. Головаха Е.И. Жизненная перспектива и ценностные ориентации личности // Психология личности в трудах отечественных психологов / Сост. Куликов Л.В. – СПб: «Питер», 2000. – 480с.
6. Иванько Л.И. Ценностно-нормативные механизмы регуляции // Культурная деятельность: опыт социологического исследования. - М.: Наука, 1981. - С. 50-151.
7. Карпенко З.С. Аксіопсихологія особистості. – К.: ТОВ “Міжнар. фін. агенція”, 1998. – 216с.
8. Кириллова Н.А. Ценностные ориентации в структуре интегральной индивидуальности старших школьников // Вопросы психологии. – 1999. - №4. – С.29-37.
9. Лазарук А. Цінності людини у науково-психологічному осмисленні // Психологія і суспільство. – 2003. - №2. – С.19-37.
10. Сагатовський М.І. Цінності і роль їх у житті суспільства і людини // Філософія: Підручник / за ред. Г.А.Заїченка та ін. – К.: Вища школа, 1995. – С.424-435.
11. Словарь практического психолога / Сост. С.Ю. Головин. – Минск: «Харвест», М.: ООО «Изд-во АСТ», 2001. – 800с.

12. Тугарин В.П. Избранные философские труды. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1988. – 343с.
13. Философская энциклопедия / Под ред. В.Ф. Константинова. в 5-ти т. Т.5. – М., 1970. – 740с.
14. Чудновский В.Э. Смысл жизни: проблема относительной эмансипированности от “внешнего” и “внутреннего” // Психологический журнал. – 1995. – Т.16, №2. – С.15-25.
15. Шакуров Р.Х. Психология смыслов: теория преодоления // Вопросы психологии. – 2005. - №5. – С.18-33.
16. Якобсон П.М. Психологические компоненты и критерии становления зрелой личности // Психология личности в трудах отечественных психологов / Сост. Куликов Л.В. – СПб: «Питер», 2000. – 480с.